

Lubawski nagrobek więźniarek FAL Liebau, filii obozu Gross-Rosen

W poprzednim numerze pisma „Na Szlaku” opisywałem lokalizację FAL Liebau, czyli będącego filią niemieckiego obozu koncentracyjnego Gross-Rosen kobiecego obozu pracy, który w czasie drugiej wojny światowej funkcjonował na obrzeżach dzisiejszej Lubawki. Dziś o jego istnieniu przypominają dwa budynki poobozowe przy ul. Mickiewicza, a także zbiorowa mogiła zmarłych w obozie kobiet żydowskich, znajdująca się na lubawskim cmentarzu.

FAL Liebau był obozem pracy i brak jest informacji o mordowaniu przetrzymywanych tu więźniarek. Jednakże w ciągu ośmiu miesięcy jego istnienia z powodu głodu, wyczerpania, ciężkiej pracy fizycznej i niewłaściwej opieki medycznej zmarło prawdopodobnie dziesięć z nich. Na podstawie adnotacji na liściach obozowych dziewięć ofiar znanych jest z imienia i nazwiska¹.

Eran Mor, syn jednej z ocalałych więźniarek obozu, w swoim opisie FAL Liebau zawarł relacje pozwalające bliżej poznać okoliczności śmierci i pochówku przetrzymywanych tu kobiet. Anita Mayer, jedna z przyjaciółek zmarłej w obozie na gruźlicę Thety Cohen, wspominała po wojnie, że kilku żydowskim więźniarkom pozwolono wyjść, by pochować zmarłą. Z fabryki Kurta Laske, gdzie produkowały one skrzynki na amunicję, otrzymały trumnę. Wydano im też schludne ubrania, by mogły pokazać się na mieście i aby mieszkańcy nie rozpoznały je jako więźniarek obozu pracy. Towarzyszyła im strażniczka SS². Zmarłe w obozie kobiety grzebano obok bramy cmentarza katolickiego w Lubawce, na przyległym do niego terenie, gdzie już wcześniej znajdowały się groby jeńców radzieckich.

Frida Josephs, jedna z więźniarek, która uczestniczyła w przynajmniej sześciu pochówkach, po wyzwoleniu obozu znalazła stolarza, który umieścił na każdym grobie tabliczkę z imieniem i nazwiskiem pochowanej tam osoby³.

Z pisma datowanego na 31 grudnia 1946 roku dowiadujemy się, że znajdujące się poza terenem cmentarza groby zostały ogrodzone przez Zarząd Miejski w Lubawce⁴. Dziś jest to kwatery „Ia” lubawskiego cmentarza obejmująca jedynie cztery mogiły: dwie zbiorowe i dwie indywidualne.

Nagrobek więźniarek z FAL Liebau. Współczesne zdjęcia: Marian Gabrowski

**Widok grobu więźniarek przed remontem, rok 1999.
Na pierwszym planie nagrobek Dawida Nikomarowa.
Zdjęcie: zbioru Dolnośląskiego Urzędu Wojewódzkiego**

Grób więźniarek znajduje się pomiędzy mogiłą więźniów radzieckich oraz grobem Dawida Nikomarowa, oficera Armii Czerwonej. Wykonana z czarnego granitu tablica memoriałowa zawiera napis w języku polskim:

IZAK MARIA
MOSKOWITZ JAROLTA
DAVID REGINA
MERSKOWITZ SANGORNO
COHEN TET
BRAUNE EWA
FRIED VALERIA

ZAMORDOWANE PRZEZ ZBIRÓW
HITLEROWSKICH W LATACH
1944-1945
CZEŚĆ OFIAROM HITLERYZMU
POMNIK WZNIESIONY PRZEZ
TOWARZYSTWO
SPOŁECZNO-KULTURALNE ŻYDÓW
W POLSCE

Tablica na grobie więźniarek

Po prawej stronie znajdują się napisy w języku jidisz: imiona i nazwiska pochowanych kobiet oraz dwa zdania, które na język polski można przetłumaczyć jako: *one zginęły z rąk morderców hitlerowskich* oraz *cześć dla ofiar hitlerowców*.

Gruntowny remont nagrobka przeprowadzony został w 2007 roku, wówczas to kruszącą się ze starości betonową mogiłę, mierzącą 10 metrów szerokości, obudowano z góry i z boków granitowymi płytami⁵. Sama tablica nagrobna pozostała niezmieniona.

Brak jest informacji na temat daty powstania pomnika. Z umieszczonej tu inskrypcji wynika, że został on wzniesiony przez Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce. Dziś już się o tym nie pamięta, ale tuż po wojnie w Lubawce osiedlili się polscy Żydzi, w większości repatrianci z terenu Związku Radzieckiego. W lipcu 1946 roku mieszkało tu aż 1976 przedstawicieli tej społeczności⁶. Z kolei oficjalne dane za sierpień 1946 roku podają, że miasto zamieszkiwało wówczas 3614 osób, w tym 2952 Polaków i 662 Niemców⁷. Widać więc, że aż 2/3 Polaków było podówczas pochodzenia żydowskiego.

W związku z kolejnymi falami emigracji liczba Żydów w Lubawce malała. W roku 1948 w mieście pozostało ich 392, w 1949 roku było ich 278, natomiast w roku 1951 wzmiankuje się jedynie 122 osoby; wyjechały one w kolejnych latach. Jednak pomimo ciągłego ubywania żydowskich mieszkańców, w 1950 roku w Lubawce utworzono lokalny oddział Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce⁸. Wprawdzie działał on bardzo krótko, lecz podejrzewam, że to właśnie staraniem tego miejscowego oddziału nagrobki z wykonanymi tuż po wojnie drewnianymi tabliczkami zamieniono na zbiorowy pomnik.

W Archiwum Państwowym w Jeleniej Górze natrafiłem na

Wykaz grobów przechowywany w Archiwum Państwowym

nr	imię	data	nazwisko	data i miejsce urodz.	przynależność	zobowiązanie	inne
1.	IZAK MARIA	23.5.	MOSE	25.4.1916	Żydzi	Główny	nr 752/5
2.	MOSKOWITZ JAROLTA	4.12.	HELMER	8.9.1893	Żydzi	Główny	nr 760/5
3.	DAVID REGINA	27.4.	FRANCOIS	26.10.1920	Żydzi	Główny	nr 721/5
4.	MERSKOWITZ SANGORNO	26.4.	WANDERLOND	17.5.1921	Żydzi	Główny	nr 722/5
5.	COHEN TET	8.5.	WOLTER	2	Żydzi	Główny	nr 746/5
6.	BRAUNE EWA	9.5.	HELMER	2	Żydzi	Główny	nr 746/5
7.	FRIED VALERIA	5.10.	IZAK	28.8.1920	Żydzi	Główny	nr 752/5
8.		29.10.	MOSKOWITZ	2	Żydzi	Główny	nr 760/5
9.		31.12.	DAVID	2	Żydzi	Główny	nr 721/5
10.		12.4.	MERSKOWITZ	10.5.1923	Żydzi	Główny	nr 722/5
11.		2	COHEN	2	Żydzi	Główny	nr 746/5
12.		2.3.	BRAUNE	5.12.1927	Żydzi	Główny	nr 752/5
13.		13.5.	FRIED	1927	Żydzi	Główny	nr 760/5

Wykaz grobów przechowywany w Archiwum Państwowym

sporządzony odręcznie *Wykaz grobów różnych narodów znajdujących się na terenie m. Lubawki*⁹. W opisie „grobów żydowskich” wymieniono tu z imienia i nazwiska siedem więźniarek z lagru SS. Zamieszczona z boku uwaga informuje, że dwie osoby pochowano w grobie podwójnym. Sugeruje to, że pozostałe pochowano w grobach pojedynczych. Wydaje się również, że w momencie sporządzenia tego wykazu, o ile odpowiadał on stanowi rzeczywistości, nie istniał jeszcze współczesny grób zbiorowy.

Niestety, dokument ten nie jest datowany. Warto jednak zauważyć, że podpisał go Stefan Nowaczyk, a z pieczętki wynika, że był on Zastępcą Przewodniczącego Miejskiej Rady Narodowej. W monografii miasta podano zaś, że w Radzie Miasta zasiadał on od roku 1958, kiedy pełnił funkcję sekretarza prezydium, natomiast po wyborach w 1965 roku został przewodniczącym Miejskiej Rady Narodowej; funkcję tę pełnił do 1969 roku¹⁰. Sugeruje to, że pomnik powstał po 1958 roku.

Z całą pewnością nagrobek ze współczesną inskrypcją istniał już w roku 1979, co wynika ze sporządzonego wówczas opisu grobów wojennych¹¹.

Patrząc dziś na tablicę memoriałową, zauważymy też, że choć wyryto tu imiona i nazwiska siedmiu więźniarek, to rozdzielono je na dwie grupy: w pierwszej umieszczono cztery osoby, natomiast w następnej trzy. Jednak dlaczego tak postąpiono? Nie jest to podział ze względu na narodowość, gdyż z Węgier pochodziło pięć wymienionych tu zmarłych, a z Holandii dwie. Nie jest to również podział ze względu na rok śmierci, gdyż w roku 1944 zmarły trzy pierwsze, a pozostałe w roku 1945.

Wydaje mi się, że odpowiedzi na to nieoczywiste pytanie można doszukiwać się na przywołanym przed chwilą odręcznym wykazie grobów. Pośród grobów żydowskich wymieniono tam osiem pochówków, ale tylko przy siedmiu umieszczono dokładniejsze dane. Piąty z nich w każdej rubryce zawiera znak zapytania. Wynika stąd, że najprawdopodobniej na jednym z grobów brakowało personaliów pochowanej tam osoby.

Można więc założyć, że w momencie powstawania tablicy na zbiorowej mogile nie znano imienia i nazwiska piątej ze zmarłych więźniarek. Dlatego też albo symbolicznie pozostawiono dla niej miejsce, albo też przyjęto, że po ustaleniu jej imienia i nazwiska tablica zostanie uzupełniona.

Widok grobu Dawida Nikomarowa w 1948 roku. Zdjęcie z archiwum rodzinnego Miry Nikomarow

Lauf. Nr.:	Haftl. Nr.:	N a m e und Vorname :	Geburts- datum:	O r t :	Beruf:	Nöc.
36.	74183	Kohn Margit	20. 9.26	Baja	Arbeiterin	U.
38.	74198	Polacsek Aranka	24. 1.13	Kispest	dto.	U.
39.	74199	Kovesz Margit	27. 7.11	Kispest	dto.	U.
40.	74202	Sajovics Gizella	26. 5.26	Ujpest	dto.	U.
41.	74210	Takacs Ella	1.12.07	Kispest	dto.	U.
42.	74211	Takacs Edith	15. 2.28	Kispest	dto.	U.
43.	74215	Takacs Appel Magda	15. 6.27	Ungvar	Schülerin	U.
44.	74251	Strauszmann Olga	20. 5.29	Budapest	Arbeiterin	U.
45.	74292	Gertsch Eba	20. 5.08	Miskolc	Näherin	U.
46.	74294	Krausz Vera	31. 9.24	Budapest	Pflegerin	U.
47.	74326	Schwarz Iren	3. 4.15	P.ujhely	Pflegerin	U.
48.	74327	Fränkel Erzsébet	20.11.21	Satoru.h.	Näherin	U.
49.	74328	Schwarz Eba	7. 4.21	Satoru.h.	dto.	U.
50.	74120	Klein Szeren	22. 7.15	Ungvar	dto.	U.

Fragment jednej z list więźniarek FAL Liebau z wykreśloną Olgą Strauszmann oraz odręczną adnotacją

Ciekawym spostrzeżeniem dotyczącym dawnego wyglądu opisywanego tu grobu podzielił się ze mną Kelvin Wilson. Ten mieszkający w Holandii Brytyjczyk gromadzi materiały do powstającej obecnie książki, w której opisuje między innymi doświadczenia kobiet więzionych w FAL Liebau. Udało mu się nawiązać kontakt z córką Dawida Nikomarowa, którego grób znajduje się przed zbiorową mogiłą więźniarek. W rodzinnym archiwum przechowuje ona fotografię wykonaną w 1948 roku przy grobie ojca. Pani Mira Nikomarov wyraziła zgodę na wykorzystanie tego zdjęcia w moim artykule, za co jej w tym miejscu bardzo dziękuję.

Na fotografii, jako dwuletnie dziecko, stoi ona przy istniejącej do dziś tablicy nagrobnej. Kelvin Wilson zauważył, że na drugim planie, za grobem Dawida Nikomarowa, widać prostokątne tablice z informacjami na temat pochowanych tam osób. Pokrywa się to ze znaną nam z książki Erana Mora informacją o wykonanych staraniem jednej ocalałych więźniarek drewnianych tabliczkach nagrobnych. Można więc przyjąć, że na wykonanym w 1948 roku zdjęciu grobu Dawida Nikomarowa widać właśnie mogiły więźniarek lubawskiego obozu. Wprawdzie treść znajdujących się na drugim planie napisów jest bardzo słabo czytelna, jednak znając imiona i nazwiska zmarłych kobiet, można twierdzić, że w kadrze ujęto tablice z napisami: „Strausmann Olga” oraz „David Regina”.

Wydaje się więc, że puste miejsce na granitowej tablicy należałoby przypisać pierwszej z wymienionych tu kobiet. Przy czym nazwisko urodzonej w Budapeszcie Olgi Strausmann zapisywane było w różnych formach: choć na jednej z zachowanych list obozowych widnieje ona właśnie jako Strausmann¹², to można natknąć też formy Straußmann¹³, Straussmann¹⁴ czy też Strauszman¹⁵. Natomiast na drewnianej tabliczce nagrobnej, moim zdaniem, umieszczono nazwisko Strausmann.

Należy też zauważyć, że współcześnie brak jest informacji na temat miejsca pochówku jeszcze jednej znanej z imienia i nazwiska więźniarki: Hadassy Abraham. Zmarła ona 10 dni wcześniej niż Regina David. Podejrzewam, że również i ona pochowana została przed cmentarzem w Lubawce.

Obóz FAL Liebau, choć formalnie nie był obozem zagłady, pochłonął życie wielu kobiet, a pamięć o nich przetrwała do dziś dzięki wysiłkom ocalałych oraz lokalnej społeczności. Zbiorowy grób na cmentarzu w Lubawce to upamiętnienie i świadectwo tragicznej historii nie tylko kobiet wymienionych na granitowej tablicy, lecz także i tych więźniarek, których imiona i nazwiska nie były znane w czasie wznoszenia pomnika.

Marian Gabrowski

Przypisy

- 1 B. Sawicka, *Liebau (Lubawka)*, [w:] *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager Band 6*, München 2007, s. 382-383.
- 2 E. Mor, *FAL Liebau, czyli kobiecy obóz pracy w Lubawce*, Polkowice 2024, s. 113.
- 3 Tamże.
- 4 Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Jeleniej Górze, *Starostwo Powiatowe w Kamiennej Górze*, sygn. 308, k. 11.
- 5 *Sprawozdanie z wykonanych prac dotyczących remontu miejsc pamięci narodowej*, Lubawka 2007, w aktach Dolnośląskiego Urzędu Wojewódzkiego.
- 6 T. Włodarczyk, *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region jeleniogórski*, Jelenia Góra 2021, s. 149.
- 7 A. Grzelak (red.), *Lubawka. Monografia historyczna miasta*, Lubawka 1991, s. 65.
- 8 T. Włodarczyk, dz. cyt., s. 150.
- 9 Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Jeleniej Górze, *Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Estetyki Miast w Jeleniej Górze*, sygn. 210, k. 6.
- 10 A. Grzelak, dz. cyt., s. 147-148.
- 11 Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Jeleniej Górze, *Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Estetyki Miast w Jeleniej Górze*, sygn. 210, k. 7-8.
- 12 Archiwum Muzeum Gross-Rosen, MF-101-II-818, k. 72.
- 13 Archiwum Muzeum Gross-Rosen, 9404-38-DP, k. 33.
- 14 B. Sawicka, dz. cyt., s. 383.
- 15 E. Mor, *Women's Labor Camp (FAL) Liebau September 1944 – May 1945*, Haifa 2023, s. 118.